

КАРАМАНЛІЙСЬКІ ПАМ'ЯТКИ ГАГАУЗІВ¹

МЕТА цього дослідження – привернути увагу до караманлійської тюркської літератури, що була в широкому вжитку серед гагаузів з доби Середньовіччя до початку ХХ століття, та з'ясувати особливості тюркської мови писемних пам'яток як джерела до вивчення історії тюркських мов.

Вивчення мови караманлійських писемних пам'яток важливе, зокрема, для України тим, що вона являє собою віддзеркалення мовних процесів, які мали місце на широкій території від Балканського півострова та Анатолії, Північного Причорномор'я, Бесарабії та українського півдня. Зацікавлення історією тюркських мов в Україні, що походить від розуміння того, що історія та культура України відірвано від тюркської історії неможлива, призвело до того, що в нашій країні дедалі більше уваги почали приділяти науковому вивченню тюркської духовної та писемної спадщини на теренах України, в тому числі мов та літератур кримських татар, караїмів, кримчаків, урумів та гагаузів. У свою чергу, дослідження історії тюркських мов зумовило наш інтерес до тюркської караманлійської писемної традиції, що веде своє коріння з півдня України до Балканського півострова (насамперед Македонії і Західної Фракії) та Анатолійської Кападокії. Це порушує таку надзвичайно важливу наукову проблему, як наявність писемності та писемної культури у таких немусульманських тюркських народів, як, скажімо, гагаузи, відлік писемної літературної традиції яких ведеться лише від 1950-х років.

Проблема караманлідіки² в Україні та за кордоном дедалі більше цікавить тюркологів, оскільки нові знахідки караманлійських текстів проливають світло також на етнічні процеси, процеси міжмовної інтерференції на багатоетнічному матеріалі регіональної історії Причорномор'я та Середземномор'я, сприяють відродженню тюркської духовної культури. Проте дослідникові слід пам'ятати, що мовою писемних караманлійських пам'яток не завжди є літературно-писемний варіант ту-

рецької мови (як у караманлійських текстах стамбульської редакції). В цих текстах знайшли віддзеркалення й риси як турецького діалекту провінції Караман, так і інших турецьких анатолійських та румелійських діалектів або ж, ймовірно, місцевих тюркських мов (дивись наші дослідження мови листів Трифілія [Дрига, Мова листів... варіант 3–4 2008; Дрига, Мова листів... у порівняльно-історичному... 2008]).

Християнське гагаузьке населення, що мешкало на Балканах, а тоді переселилося в Буджак і в умовах іншомовного оточення зберегло, законсервувало свою мову, зуміло розвинути та підняти на якісно новий щабель свою автентичну культуру та літературну традицію, коріння якої живилося в тому числі й унікальними у світі караманлійськими писемними творами. В кожному гагаузькому селі, безперечно, по церквах зберігались писані грецькими літерами тюркомовні переклади Євангелія та усього Святого Письма, необхідні у повсякденному церковному вжитку літургійні книги та світські писання. Більше того, таку літературу мали у своїх домівках якщо не усі заможні православні тюркомовні родини, то щонайменше їхні священики, проте “виховані на засадах російської православної церкви дослідники сором'язливо вдавали, що не бачать цієї істини, вважаючи за краще підтримувати сумнівну тезу про століття турецького рабства та заборону на використання грецької мови в галузі освіти” [Чернухин].

Як відомо, на сьогодні тюркомовними православними християнами Греції, Молдови та України є чотири групи: а) власне караманлійці та / або турки – християни походженням з Анатолії, б) греки – емігранти зі Стамбула до Афін, що досі використовують турецьку мову як другу мову спілкування, в) вихідці з Криму – уруми Надазов'я; г) гагаузи (що нині мешкають у молдовському та українському Буджаку та грецькій Орестіаді, районі Дедеагач та Кумчіфтлік).

Офіційна точка зору на караманлійську спадщину гагаузів. Академічне видання

“Антології тюркських літератур”, зокрема розділ “Гагаузька література”, говорить: “Зв’язок гагаузів із писемною культурою... відбувся шляхом читання релігійних текстів. Православні гагаузи спершу вивчали релігійні першоджерела з написаних грецькою, болгарською, румунською та руською мовами творів. Знайомство гагаузів із тюркомовними релігійними пам’ятками відбулось через релігійні тексти, які грецькими літерами писали або перекладали з інших мов анатолійські тюрки-християни, яких називали караманлійцями. За допомогою цих творів караманлійці донесли до гагаузів як релігійні знання турецькою мовою, так і тюркську усно-поетичну творчість, записану на папері. Використання гагаузами караманлійських творів відбувалося недовго, проте їхній вплив триває й по сьогодні, і багато творів, що ще у ті дні стали невід’ємним чинником народної гагаузької культури, є джерелом наснаги та матеріалом для сучасної літератури... Гагаузи узяли з собою в Буджак багато традицій цієї анатолійської культури...” [Türk Edebiyatları Antolojisi]. Як видно з цитати, гагаузи недовго користались караманлідікою, а перервавши зв’язки з носіями цієї писемної культури – анатолійськими караманлійцями, – узялись за розбудову власної національної ідентичності. На нашу думку, зіткнення гагаузів із караманлійською писемною спадщиною не було таким короткотривалим, адже на момент відмови від неї та появи власних гагаузьких перекладів караманлійська література уже повністю задовольняла релігійні потреби православного тюркського населення у кожному селі. Коли порівняти мову перекладу Псалтиря Михаїла Чакира, сучасної гагаузької євангелічної літератури, а також караманлійських творів – стамбульської збірки 1862 р. “İerusalimin Ziyaretnamesi ve Valitetullah Maryamın Lafları”, урумських караманлійських текстів та творів “Nazreti Avraamın Körpanı”, “Aleksios Allahın adamı”, – що нині зберігаються серед гагаузів Молдови, то можна перекоонатися в наявності спільних рис, пояснюваних спільною писемною традицією.

Стан караманлійських пам’яток, знайдених в Добруджі та Буджаку, безперечно, залишається незадовільним. Вони досі розпорочені по сімейних колекціях, зберіга-

ються в поганих умовах, зазнають впливу вологи та природної руйнації часом. Деякі з них недбало зшиті грубою голкою та ниткою поверх старовинного тексту.

Історія караманлідіки

Культурна історія караманлійської писемної традиції у принципі в загальних рисах відома: цієї теми торкались численні дослідження Семаві Еїдже [Semavi Eyice 1924], Евангелії Балти [Evangelia Balta 1987], Харуна Гюнґора [Dryga İryna. Türkçenin... 2007], Османа Фікрі Серткая [Sertkaya Osman 2004], Йонджі Анзерліоглу, Гюрселя Кората [Korat Gürsel, Büyüç... 2001], Олександра Гаркавця [Гаркавець], Свгена Чернухіна [Чернухин], а також наші дослідження [Дрига, Карбована...; Дрига, Мова...(3–4 варіант); Дрига, Стан...; Дрига, Мова...2007].

Як зазначає Є. Чернухін, “ймовірно, лише на початок XVIII ст. грецьке духівництво усвідомило потребу в офіційно визнаній літературі для своєї тюркомовної пастви й, змирившись із невдачами мовної політики, дозволило друковане видання першого за значущістю для християн твору – Псалтиря. Зайве говорити, що рукописні списки перекладів... побутували серед тюркомовних християн не пізніше як із XVI ст...” [Чернухин].

Салоніцький дослідник др. Анастасіос Йорданоґлу стверджує, що історичне коріння писемної караманлійської традиції лежить у добі початку завоювання тюрками Малої Азії, тобто в XI столітті. Тут варто одразу зазначити, що грецький дослідник дуже мало обізнаний із караманлійськими пам’ятками Гагаузії і не читав книги В. Мошкова “Гагаузы Бендерского уезда” [Мошков 2007]. Інше твердження Йорданоґлу полягає в тому, що тривалий час караманлідіку використовували лише в приватному листуванні, друковані ж тексти увійшли в обіг виключно після XVIII століття. Як свідчать пізніші (XVIII-XIX ст.) тексти у нашому розпорядженні, рукописна традиція не обмежувалася приватним листуванням, а розвивалася в усіх напрямках задоволення щоденних та церковних потреб. Це, зокрема, є черговим свідченням життєвої сили караманлідіки як засобу задоволення потреб місцевого населення у писемності рідною мовою.

Умовно прийнято вважати, що першим твором караманлійської писемної традиції є, за легендою, текст, написаний Константинопольським патріархом Геннадіосом (Skholari) 1583 року, практично одразу опісля захоплення Константинополя османами 1453 р., з метою пояснити засади християнської віри Мегмеду Фатіхові, а 1583 р. умовно вважають початком караманлійського книжництва. Цей текст зберігся, проте, зважаючи на досить довершене використання грецької системи письма для позначення тюркської мови, слід передбачати існування досить тривалої передісторії та численних попередніх прикладів караманлійського писання. Факт існування на великій території молодій Османській імперії дуже значної маси православного населення свідчив про необхідність задоволення його релігійних потреб, а мови візантійського православ'я – грецької – вони або зовсім не знали, або знали дуже погано. Хоча системний друк караманлідікою насправді й був розпочатий у XVIII ст. в Амстердамі “Антологією християнської віри” автора на ймення Гюлізар (Γχιουλζαρ цаμι μεστυ) 1718 року, проте, ймовірно, існували й численні раніші твори.

Однак досі залишається невирішеним питання, відколи та до якого часу ці твори надходили до Буджаку, які канали при цьому використовувались – церковні чи світські, чи існували караманлійське рукописання та друк у гагаузів у Буджаку та до їхнього переселення з Балкан. Лише комплексне дослідження караманлійської писемної спадщини, незважаючи на сучасні державні кордони, насамперед тієї, що перебуває нині в Гагаузії, дозволить бодай частково пролити світло на цю проблему.

Серед осіб, що займалися друком караманлійської літератури, були: уродженець Анталії митрополит Ангори Серафим (від 1753 року надрукував велику кількість книг у західноєвропейських друкарнях, насамперед у Відні, Лейпцигу, Венеції); митрополит Кесарійський священик Сергій із Невшехіра; ‘Отець Софроній із села Сіллі Інонійської єпархії, що надав поетичного стибу своїм перекладам’ (“İnonia eparhisine bağlı Sille köyünden çevirilerine şairane halî veren boba Sofronios”); отець Іоаннікіос із села Керміра при Кайсері у Малій Азії, що перелицював п'єсу на просте оповіда-

ння; ієродиякон Хаджи Іоаннікіос із села Турія волості Казанлик, що в Болгарії; Хаджи Іоанніс Зюмбюльоглу, син Ніколи з Інджесу біля Кайсері, який друкував книжки як караманлідікою, так і кирилицею. Крім канонічної літератури караманлідікою, також більшість і інших за змістом книжок була видрукувана православною християнською та протестантською церквою як в Османській імперії, так і в містах Західної та Східної Європи. Великий внесок у розвиток караманлійської літератури зробив Євангелінос Місаелідіс (1820–1890), що до 1850 р. здійснював караманлійський переклад та друк таких творів релігійної літератури, як Старий та Новий Заповіт, життя святих, Псалтир тощо, а в наступні роки – і світських творів на історичну, суспільно-політичну, юридичну, наукову тематику, а також вибраних творів художньої літератури та особливо французьких романів. Йому ж належить честь видання газети “Gazete Anadolu”.

Понад двісті років найбільшим видавничим караманлійським осередком був Стамбул, у якому практично усі друкарні перебували “в руках греків”, а найвідомішою друкарнею була друкарня грецької патріархії. Велике значення для встановлення географії розповсюдження караманлійської традиції мають також списки абонентів та меценатів караманлійських видавництв і друкарень. За допомогою цих списків ми можемо дізнатись, наприклад, що потребу у караманлійській друкованій продукції мали такі міста та населені пункти Малої Азії, як Ангора, Конія, Смірна, Самсун, Адана, Мерсін, Аланія тощо.

Європейські вчені першими розпочали наукове вивчення мови караманлійських текстів, починаючи від 1950-х рр.³ Першу бібліографію тюркських текстів грецькими літерами було опубліковано у 1958 р.⁴ У 1987 році як додаток до каталогу караманлійських пам'яток грецька дослідниця Євангелія Балта опублікувала три томи власних додатків до караманлійських каталогів⁵. Як видно, усі ці каталоги дають загальне уявлення про те, як писались та друкувались караманлійські тексти від 1718 року до останніх друкованих у Салоніках текстів 1920-х рр. У двадцять роки ХХ ст. друк караманлійських книжок був доволі несподівано припинений. Біль-

Центри розповсюдження, писання та друку караманлідікою⁶

Західна Європа	Анатолія	Балкани	Буджак та Крим ⁷	Приазов'я ⁸
Венеція Амстердам Лейпциг Відень Лондон Париж	Стамбул ("Асітане у Царгороді") Анталія Аланія Адана Мерсін Інонія Іконія Смірна Ангора Невшехір Кайсері Самсун	Салоніки Варна Калофер Табарево Афіни Мелнік	Одеса	Маріуполь (Меремполе)

шість караманлійських писемних джерел, ймовірно, остаточно втрачена (зібрана в колекцію більша їхня частина в Туреччині згоріла в підвалі під час пожежі в Анкарі, котрісь врятовані – так само в підземному склепі Турецької православної патріархії), проте якась частина іще зберігається по бібліотечних та приватних колекціях Греції, Анатолії, Румелії, Молдови, України та Росії.

Статистика віднайдених на сьогодні караманлійських писемних пам'яток

Сьогодні загальна кількість віднайдених та каталогізованих караманлійських текстів у Греції, за грецькими даними (підрахунок А. Йорданоглу), 634 каталожних одиниці⁹. Караманлійські джерела походженням з Приазов'я в Києві додають до цієї цифри іще близько сорока творів. У своїй "Історії греків України", створеній у 2004–2006 рр. для Фонду національних досліджень Афін, український еллініст Євген Чернухін намагався обрахувати кількість караманлійських пам'яток в Україні. За його даними, найбагатшим є архів Готфійської єпархії (протоієрея Трифілія), в якому з усього 64 рукописів XVIII – XIX ст. 16 – грекомовних, 39 караманлійських тюркських, 3 – російських, 6 – змішаних. Знову-таки, на його ж думку, дуже ймовірно, що 48 з них було створено в Криму чи Приазов'ї [Чернухін].

Скільки караманлійських творів додадуть до цієї статистики гагаузи, остаточно іще невідомо. Нам невідомо жодного факту зібрання в колекцію чи то каталогізації або ж інвентаризації караманлійських пам'яток ані в Туреччині, ані в Болгарії

чи в Македонії. Тому одним з актуальних завдань тюркології є створення єдиного міжнародного каталогу караманлідіки, як це було зроблено для вірмено-кипчацьких пам'яток О.М. Гаркавцем, що значно полегшить та просуне вперед також і караманлійські лінгвістичні студії.

Віднайдення карманалійських пам'яток ускладнює їхня невиділеність з-поміж великих за обсягом грекописемних колекцій, як це відбувається в Греції та Македонії. Так само нам невідоме жодне дослідження мови цих пам'яток в означених країнах.

Історія караманлійських пам'яток гагаузів.

В наші дні іще мало відома історія знахідок, побутування та розповсюдження караманлійської літератури серед гагаузів. Більш-менш відомий період – знахідки від 2-ї половини XIX ст., які, зокрема, Н.К. Дмитрієв включає до відмінних – анатолійської, стамбульської та балканської (салоніцької) редакцій. Виходячи з думки, що уруми Надазов'я користувалися стамбульською, одеською та, ймовірно, іще кримською оригінальними редакціями, ми можемо висунути тезу про те, що з тих же каналів розповсюдження брали релігійну та світську караманлійську літературу й гагаузи. Проте невідомо, чи мали вони видання одеського або кримського походження.

Великий лідер гагаузького народу Михаїл Чакир користався саме такими виданнями, коли створював гагаузьку літературно-писемну мову латинкою, перекладаючи гагаузькою "Eski ayozların istoriyası", "Eni ayozların istoriyası", "Klisenin kısa istoriyası", "Psaltır", "Liturgiya", "Çasoslov", "Dular" та "Akafist", чим зробив величезний

внесок у збереження та розвиток гагаузької мови. Незважаючи на те що історичні умови завадили повноцінному переходу на рідну мову в гагаузькому церковному обряді, внаслідок подвижницької праці М. Чакира в нашому розпорядженні є надзвичайно корисний для вивчення як багатьох питань гагаузької культури та історії, так і історичного розвитку мови матеріал, що його мусять використати лінгвістично-тюркологи.

Короткі відомості про те, як розвивались та видозмінювалися твори караманлійської літератури, можна знайти у В. Мошкова [Мошков 2007, 12]: *'Avraam için stih, angısı getirir jertvaya kendi İsaak oolunu, Gagavuz-*

ların bir boyu uydurttular Karamanli tiparlanmış tekstindän kendi dilinä da çevırlar onu çok bozuldup hem büyük boşluklarlan'... ("Вірш про Авраама, в котрому він приносить в жертву свого сина Ісаака, частина гагаузів засвоїла. І перекладають його з друкованого карманалійського видання, дуже видозмінивши ("попсувавши") та з великими пропусками"). Як видно, та риса – не сліпо перекладати караманлійську літературу, а обробляючи та видозмінюючи її відповідно до місцевих потреб та інтересів, – допомогла наблизити ці перекладні твори за допомогою численних стилістичних засобів та фігур до простого та пливкого народного мовлення.

Узяті до порівняння караманлійські пам'ятки:

<i>M. Çakır'ın İncil tercümesi Bizim Saabımız İsus Hristosun Ai (aiozlu) Evanghelieasa (Kişineu 1934)</i>	Дата перекладу: 1934	Підзаголовок: 'hani Apostol Matfeidean eazaea ghecilmiş..'
<i>İerusalimin Ziyaretnamesi ve Valiletullah Maryamin Lafları: nakliyetlerini ve cana fait(d)alu nasa(i)hati samil pir ve kitap.ları. kalougeris İncesoulu Sounp(b)ul oglu mehrum Nikolaios mahtoumı Monahos hacı İoannı mesarifi ile tapp oloundu.</i>	1866 Selanik	Поезія на 90 чотиривіршів про ритуали моління та опис місць паломництва до Святої Землі. Проскінітаріо Єрусалима.
Молитва з видання В. Мошкова (1901–1904)	1901–1904 (?)	-
Hazreti Avraamin Kiurbanı	У XIX ст. її начебто читав Петрі Капсиз у церкві села Бешалми (1893)	Де перебуває в даний момент оригінал, невідомо.
Aleksios Allahın adamı	Із села Бавурчу без дати віднайдено у 2004 (власник пам'ятки – О.Карапіре)	Allah Ademi (?) Aziz Aleksiozoun methiesidir.
Для порівняння узято мовні риси пам'яток ¹⁰ :		
Урумські листи Трифілія Карацоглу з Приазов'я, апокрифну урумську молитву походженням з Каракуби	1792–1800	Верхня Каракуба, власник пам'ятки – Ганна Шелтик (Тер'язи) – у 1950-х рр. Ріма Харабадат, у 1966 р. проф. О. Білецький, Й. Грандстрем, "Studia Codicologica".
Настінні та намогильні караманлійські написи з Кападокії, Анатолія – Стамбул	1835–1912	Церкви Урґюпа та Ѓореме, навколишніх селищ, краєзнавчий музей Кайсері, цвинтарі Стамбула.

Зазначимо, що першим лінгвістом-тюркологом, який поставив на порядок денний проблему аналізу мовних рис караманлідіки, був Янош Екманн [Eckmann 1950]. Дослідники, що приділяли увагу мові караманлійських пам'яток в Україні, – О. Білецький, О. Гаркавець, Є. Чернухін. У Туреччині лінгвістичним особливостям караманлійських пам'яток та спробі їхньої класифікації з огляду на відображення в них місцевих, діалектних рис присвячені статті Й. Анзерліоглу [Anzerlioğlu 2002, 166]. Проте найбільш успішною, на наш погляд, спробою класифікації караманлійських текстів стала публікація А. Йорданоглу [Jordanoglu].

У цій статті здійснено спробу транслітерувати латинкою з максимальним наближенням до сучасної турецької графіки тексти відомих нам зі знайдених у Гагаузії караманлійських текстів.

Avraamın kiorbanı (*Basın 2.ci, İstanbul 1836: Hazreti Avramın ziade çok cana menfaatlı kürpban hekayesi, pbu kitapçaazın içinde nakl olunan Hazreti Avraamın kürpban hekâyesini, çok seneler akdemi Tevrat-i S(ş)erifden ayırmaça, İ(y)ünani lisanında peitler ile (g)yazmis(ş)larisada, s(ş)imdi Anadoluda İonani lisa-*

nın p(b)ilmeyen Hristian karindas(ş)larımızın caniet menfaati içün, (p)bazı dindar Hristianların kayreti ile Türkce lisanına terçüma oluntus(ş)dur). – *Жертва Авраамова, видання 2, Стамбул 1836; оповідання про жертву святого Авраама, для душі вельми корисне, розказане у цій книжечці оповідання про жертву Авраама, виокремлене багато років тому зі священного П'ятикнижжя, хоча й написане грецькою мовою двовіршами, тепер для користі душі християн-братів наших в Анатолії, що не знають грецької мови, зусиллями деяких набожних християн було перекладене на турецьку мову.*

За власним свідченням А. Йорданоглу, з усіх досліджених ним у Греції караманлійських творів дев'ять становить широковідоме старозавітне оповідання про жертву святого Авраама. На жаль, не існує жодного супроводженого лінгвістичними та текстологічними коментарями академічного видання цього тексту, що побутує також серед караманлійських творів у гагаузів. Так само нам невідомі навіть текстологи, котрі б досліджували оригінал цього гагаузького примірника тексту; невідома його редакційна приналежність, будь-яка атрибуція, кількість сторінок/пагінація, місце зберігання. Віднайдення в Гагаузії та видання

İerusalimin Ziyaretnamesi ve Valiletullah Maryamin Lafları:

<ul style="list-style-type: none"> • 1*Niyet h(k)ismet eter bariyy (G)Yafag(y)ia, • doymazsın orata tcana sefag(y)ia, • bir ferahlık sifa douser taifaya, • başlarsın gezmeye tekmillerine(i?). • 2*Gücekdir Monastır t(d)enize karşı, • hesari merdiven binadır taşı. • Hizirin ismine boülnmaz eşi, • Hairan oldım bakdım binalerine. • 3* 'ertesı goün çıkdık kıtdık garatan, • bardıkkı tort saat geçti aradan, kısmet ile ent(d)ik Pe(i)mli şehrine. • 4* Tarihi şeheri evveli ecel, • monastırı sırın gayetten goüzel, • sıtkıla bir girte ahretce düzen, • bakasın 'Allahın bahşışlarına. • 5* 'Ayrıpnıa (Diripnıa?) etdik ol 'Exxlısata, • bir dahı bien görsiem kısmet olsada, • touşmenlerim dahı nıyme't bulsada, bakaler orada tarihlerine... 	<ul style="list-style-type: none"> • 1* Мудрий намір має (i) йде у Яфу, • Не наситишся там насолодою душі, • На родину впаде полегшення і зцілення • Почнеш їздити по рапортах, • 2* Стоїть монастир навпроти моря, • Фортеця зі сходами, споруда камінна, • Не знайдеться подібного імені пророка, • Із захопленням споглядав я споруди його. • 3* наступного дня ми вийшли пішли від суші, • (доки) дістались – то 2 години по тому пройшло, • по волі долі спустились до міста Бімлі. • 4* Місто історії з початку до кінця (вперше і востаннє), • (в ньому) монастир чарівний, аж вельми милий, • Скрізь (панує?) вічний порядок, • 5* дали подаяння (?) в усіх церквах, • Та ще якщо побачу, коли дасть Бог, • Навіть якщо вороги мої уважатимуть за шану, подивляться там на його дати...
--	--

Караманлійська молитва з публікації В. Мошкова (1901–1904):

<ul style="list-style-type: none"> • 9. 'imti siz pböyle t(d)oua etin': g(y)ia köklerde olan Peterimiz, ismin moukattes olsoun. • 10 Padişahlığın kelsin iradetin kökdeki gibi g(y)er öüzerinde dahi olsoun' • 11 Her gounki ekmeylimizi bize bou goün ver' • 12 ve bize bordzlarımızı bağışla, nidze ki biz dahi borzloularımıza bağışlarız. • 13 ve bizi imtihana getirme, illa bizi g(y)aramazdan kourtar. 	<ul style="list-style-type: none"> • 9 Тепер ви ось так моліться: Ти, Отче наш, що на небесах, хай буде святим ім'я Твоє, • 10 хай прийде царствіє Твоє, хай буде воля Твоя як на небі, так і на землі, • 11 дай щоденний хліб наш нам сьогодні, • 12 і відпусти нам борги наші, настільки, наскільки й ми відпускаємо винним нам. • 13 та не приведи нас до випробування, а особливо спаси нас від лукавого.
--	--

повного тексту пам'ятки з відповідними молдавським, російським та українським перекладами, доповнення примірниками грецького, болгарського видань істотно доповнили наші уявлення про редакційні відмінності між караманлійськими текстами. Серед надазовської караманлідіки тексту "Жертви Авраама" поки що нами не віднайдено. Найдавнішим караманлійським виданням цього твору є текст 1800 р. у томі 2 каталогу караманлідіки *Salaville S., Dalleggio E.* [Salaville...1958]. Крім того, серед кириличних творів Національної бібліотеки імені св. Кирила й Мефодія м. Софії зберігається текст на 109 маленьких сторінках, що розпочинається фразою: 'Hazreti Avramin ziade cok sana menfaatli kürpban he-kagyesi şimdi tekrar basmaya verildi gayretiile gağbetlü Hacı İoanikia...' ("Шановному Хаджи Іоанікію, у прагненні (стосовно того, що) нині було прийнято рішення про перевидання оповідання про вельми благодатну для душі жертву святого Авраама") і містить на останньому аркуші список замовників книги. Той же А. Іорданоглу зазначає, що він вивчав гагаузьку народну пісню про Авраама та відзначив 11 чотиривіршів, відсутніх у примірнику літературного тексту про жертву Авраама 1866 року видання. Решта 97 чотиривіршів тексту більшою або меншою мірою повторюють текст 1866 р.

Порівняння текстів з огляду на їхні мовні риси:

1. Караманлійські твори, що нині перебувають у гагаузів:

1. Регіональні відмінності в караманлійській орфографії:

1.1. На позначення дифтонгів та монофтонгів: *é-ε; ια, ιε*. У латинській транскрипції (М. Чакир): *іо-ö/уо* на початку слова; в середині та у кінці слова: *ее(г)-уог, іу-ü, еа-ä, і=у, ch (ç) / с* (задньоязиковий *ç*) мають відмінне написання.

1.2. Розвинена система діакритичних позначок: *п* з крапкою вгорі – *b*, *с* з крапкою вгорі – *ş*, *т* з крапкою вгорі = *d*, *і* з крапкою вгорі = *i*, *к* з крапкою вгорі = *g*.

1.3. Позначення одного звука двома літерами: *мл-b, оу-ö, оу-ü, оі-öу; Гк* або *үк-g'*, наприклад: *үкелді* – прийшов, *үкоуоун (gögün)* – груди твої.

2. Літери *η, í, ñ, і* позначають кілька різних за місцем творення звуків, між якими існує істотна відмінність: *Хησμετ* – доля, *τζηττήχ* – ми вийшли, *κίττ'ιχ* – ми пішли, *π'ίρ χ'ίрте* – у степу.

3. Позначення дифтонга однією літерою: *Ξ (ξ)-ks*.

2. Урумські приазовські тексти:

1. *Звукові зміни: κ – т' – ø : etti – iki – два, т'eldim – я прийшов, taskalis – учитель.*

Hazreti Avraamın Kiurbanı («Жертва святого Авраама»):

<p>s. 40* Aman Rappım etme boile zouloumu beni alda bay(g?)iala bir oyloumü sadaka vereyim hep mahsoulumü sana kourban edeyim souroulerimi. Pek çetindce ykeldi bize bou i(e)mir Yioürekmi tayianır olsada demir (aziz melek) fikrim yier etmior şüphede çamır (aziz melek tasviri) kimler miras alsın varietlerini. Dcemli malını al emlakını Hımp(b)a eile bana bir evladını Kabul eile ridca'i feryadını takdir eile al dcümli mallarımı (даний чотиривірш у народній поезії гагаузькою мовою відсутній). Melaik der nafiye soilersin İnanmayıp başka haber gkozlersin Bu emiri yialan kıyıdc eyilersin İtimad (İriad?) kıl Hakkın tour senpihlerini ...Kamıç(ş) gibi titrer bu zaif elim ne deyeyim Rappım kouroudou dilim dayanamam buna nidc oülüp kalm yayıp(kayıp?) edeceim yhevher halımı .</p> <p>41* Hani bana eilediyin vadlerini Pederi eiledin çok milletlerin Bu mu idi bana vasiyetlerin hatıra getirme giünahlarımı. Vad etdinki zouriyetin çoyaladcak Göyün yıldızları gibi dolacak Bu evladın seni varis aladcak Çabuk kesiorsun ömurlerini. Melaik der Allah adz (?adı) iki dimez Allahın bou emri gerüye kalmaz Allah senen başka hiç bir şey almaz Kabul etmez bou suzlerin birini. Dünyada bir haber örnek oladcak Ben zelile alem çunha (?) bouladcak Hanelerim pütün veran (?) kaladcak Anlayamam bou sır manelerini. Sarra derki neçin boile saiklarsın; Ayrılanıp feriyad ile aylarsın; Oyanıkımsın yioкса ouyouklarmısın (!) Bana söyleiver ahvallerini...</p>	<p>C. 40* О Господи, не роби такого насилля Візьми мене та пробач (одного) мого сина Я дам у садаку увесь мій врожай, Віддам тобі у жертву усі мої стада. Дуже важким видався нам твій наказ Хіба ж витримає серце або ж залізо (зображення святого янгола) думкою не знаходжу місця, у сумніві бруд (зображення святого янгола) хто візьме у спадок твої статки. Візьми усю свою власність усе майно Даруй мені одне своє дитя Прийми благання, поцінуй зойк та візьми Усе твоє майно (<i>цей чотиривірш у народній поезії гагаузькою мовою відсутній</i>). Янголи кажуть: намарне ти говориш Не повіривши, іншу звістку чекатимеш Цей наказ...олжу... вчини підкору.. Право твоє... Дрижить, як комиш, ця моя слаба рука Що сказати мені, Господи, пересох мені язик Не витримаю я це, так і помру Втрачу свій властивий стан...</p> <p>41* А ти ж був робив мені свої проповіді Зробив був батьком багатьом народам То чи це ж були твої мені заповіді Нагадування моїх гріхів. Ти обіцяв, що сила твоя збільшиться ...Наповнить небо, як зірки Це дитя твоє тебе отримає нащадком Швидко ти вкорочуєш ім життя. Янголи кажуть, Бог ім'я вдруге не промовляє Цей Божий наказ не відстане, Бог, крім тебе, нічого іншого не візьме Не прийме ніяке з цих твоїх слів. На світі звістка стане за приклад Я (тисячу раз?) Жалюгідний світ знайде... (нерозбірливо) Обителі мої усі лишаться в руїнах Не зрозуміть мені цих твоїх тасмних смислів. Сара мовить, чого ти так (при)ховуєш, На самоті ридаш ридма; Чи ти спиш, а чи не спиш Кажі-ж бо мені мерщій свої справи...</p>
--	---

Aleksios Allahın adamı («Алексій, чоловік Божий»):

<p>‘Ekkłisiayia (k)giotourdouler Stefanosların bitirdiler Mouratlarına erdiler Merak etdi Ales(?ks)ios. Kızda boyouk yerden idi Padişah neslinden idi Gozelik mislinden idi Sen istedin Alesios Evlerine g’etürdiler Sözlerini bitirdiler O g’idcede yitirdiler Seni Aziz Alesios. Soufralar kouroulouroudou Yiyenler youroulourdou Çalkılar youroulourdou Sevinde itçoun Alesios Alesios gioulmez idi Gioureyi sevinmez idi Kimse kalpin bilmez idi Kaçmak arar Alesios Ahsam yemiyin yediler Bounlara doa itdiler Her kes evine getdiler Darda kaldı Ale(k)sios.</p>	<p>Повели до церкви Завершили вінчання Досягли бажаного Алексій знепокоївся. Дівчина ж була з великого місця З царського роду Красою незрівнянна Ти схотів, Алексій. Привели їх додому Закінчили твої слова В ту ж ніч втратили Тебе, святий Алексій. Накривали на столи Їдоки втомлювались Ударяли музики Задля радості Алексій Алексій не всміхався Не радів гурії Ніхто не знав серця його Шукав втечі Алексій Ввечері з’їли свою поживу Прочитали їм молитву Кожен пішов по домівках Лишився Алексій у тяжкій задумі.</p>
--	---

1. Порушення закону вокального сингармонізму: *yavgusi* – його дитя, *üçinci* – третій, *sürücü* – пастух, *umutsızlık* – безнадія; *sahbu / sahibi* – господар.

2. У кипчацьких говірках, внаслідок тривалого впливу огузьких говірок та османотурецької мови, з’явились фонетичні варіанти афікса допоміжного дієслова *imek*, що не підлягає закону сингармонізму в літературній мові, напр.: *окутур удум / літ. тур. ідім – я навчав, тюрк юдю – він був турком*. Проте спостережене недотримання закону сингармонізму у двоваріантній в літературній мові частці *да/де*: *еттім де – і зробив, вардим де / літ. да – і діставсь*.

3. Випадіння /ğ/, напр.: *ейер / eğer, зіаде / ziyade, епісі / hepsi, кеіатийлан / kağıtula*; випадіння /й/ у позиції перед голосними: *кодулар / koydular, ьрюйір / yürüyör, ьюнахкяр / yünahkar*.

4. Фонетичні зміни /м/-/н/, /н/-/л/, напр.: *шінді, заманнардан, сеннарда / сенелерде,*

ішітеннерден / ішітенлерден. Зміни /л/ – /р/: *мусурман – мусульман*. Останнє, ймовірно, виникло під впливом паралельної пейоративної конотації “бусурман”.

5. Пор. у тексті з Каракуби: [nd] – *şıvtı / şıntı, урум. şındı, тур. şimdi*. Вживання на позначення грецького звукосполучення [mb] *мл* – в значенні [b].

6. Позначення відсутніх у грецькій мові, проте властивих тюркським шиплячих: [ş] – кирилична «ш», дуже рідко – *σσ*. Вказує на володіння автора пам’ятки щонайменше однією слов’янською мовою: на позначення [ş], [ç] кирилична ш, інколи *σ,ς*; на позначення [ç] *tz*.

7. Вживання [h] на місці тюркського задньоязикового [q]: *hara / kara, baha / paha, muhulat, horhar / korkar, tohturtum / döktürdüm, hatar / kadar*.

8. Вживання на місці [η] – [k]: *yikliz / ingiliz*.

Висновки

Караманлійські твори гагаузів, урумів Приазов'я та анатолійського турецького походження, відомі в мовознавстві як транскрипційні, мають надзвичайну лінгвістичну цінність, оскільки дають чітку уяву про невідображувані в арабській та уйгурській графіці голосні. Разом із наявністю численних відмінностей у написанні серед караманлійських текстів гагаузів та урумів не можуть не впадати у вічі фонетичні кореляції, що коріняться у спільній розмовній основі. Проте, для того щоб остаточно встановити зв'язок між писемною караманлійською та розмовною тюркською мовою того чи іншого регіону в діяхронічному плані, як доказ доводиться визначати: 1) старотюркські елементи в мові пам'яток і розмовній мові, 2) відокремлювати в них огузькі та кипчацькі елементи, 3) об'єднати як спільні ті морфологічні та фонетичні елементи, що залишаються. Причиною ж сходжень у зоні лексики можуть бути як запозичення, так і спільний історичний мовний розвиток. 4) Як відомо, такі морфологічні категорії, як час, спосіб, стан та афікси особи дієслова, є в діяхронічному відношенні набагато рухливішими і в результаті цього доказовішими, аніж іменні категорії. Тільки віднайдені у такий спосіб спільні риси можуть вважатися свідченням історичного зв'язку між мовою писемного караманлійського твору та живим тюркським діалектом, лише в такому разі історичний зв'язок між ними можна вважати доведеним.

Як відзначав у своїх працях Я. Екмманн [Eckmann, Yunan... 27], з точки зору мовних рис караманлійські пам'ятки можна поділити на такі три групи: (1) переклади та перекази арабографічних османотурецьких пам'яток: фонетика та орфографія цих текстів практично не відрізняється від літературної писемної мови тієї доби, діалектні відмінності відсутні; (2) писемні караманлійські пам'ятки, що зазнали більш або менш помітного впливу діалектів та говірок: для них властива відсутність певного орфографічного стандарту, в одному й тому ж тексті або навіть на тій же сторінці можуть траплятися відмінні слововживан-

ня; (3) караманлідіка, що зазнала істотного впливу діалектів та говірок. Досліджені нами в цій статті пам'ятки слід віднести, найімовірніше, до другої групи, оскільки в них щойно почався неістотний вплив місцевої говірки. Було б доцільним припустити, що зв'язок того або іншого караманлійського тексту з писемним стандартом змінюється залежно від стилю пам'ятки. Синтаксична структура та особливо будова питальних речень текстів становить в нашому випадку безперечно раніші, аніж властива сучасній будові гагаузської мови, стадії мовного розвитку.

Караманлійські тексти гагаузів – як релігійні оповіді, так і молитви або віршовані світські оповідання – не були введені в науковий ані лінгвістичний, ані історичний обіг, а втім, є цінними насамперед з точки зору історичної тюркської граматики. Сподіваємося, що їхнє видання з перекладами, а також супроводженням відповідними граматичними, діалектологічними та історичними коментарями додасть нові відомості не лише власне до історії караманлідіки, а й до історії таких тюркських мов, як гагаузська, турецька, і пов'язаних із ними ареально та історично караїмської, кримчацької та урумської. Перспективи дослідження: для того щоб ознайомити наукову спільноту з невід'ємною частиною гагаузської культури – караманлійською писемною спадщиною – та дослідити її з точки зору історії тюркських мов, існує нагальна потреба в: 1) детальному дослідженні книгосховищ та зібрань гагаузських церков та інвентаризації усієї караманлійської літератури, знайденої в місцях розселення гагаузів; 2) віднайденні в Гагаузії по можливості повного тексту “Жертвоприношення Авраама”; 3) відповідному порівнянні його тексту із грецькими та болгарськими редакціями; 4) польовому вивченні на предмет наявності в гагаузських родинах Болгарії та Західної Фракії (Греція) караманлійських пам'яток; 5) завершенні укладання бази даних караманлійських мовних пам'яток додаванням до існуючих каталогів афінської караманлідіки віднайдених в Україні та серед гагаузів караманлійських текстів; 6) перекладі

принаймні українських караманлійських текстів українською мовою; 7) об'єднанні даних по окремих країнах в єдину базу даних та створенні єдиного каталогу караманлідіки в інтернет-форматі.

Обсяг цієї статті не дозволяє детально проаналізувати мову вказаних пам'яток у порівнянні з мовними рисами перекладів

М. Чакира. Таке порівняння вимагатиме окремого дослідження.

Таким чином, караманлійські пам'ятки гагаузів мають неабияку вартість не лише для української, а й для усієї світової тюркології, а відтак потребують усебічного вивчення та збереження.

¹ У цій статті караманлійськими писемними пам'ятками гагаузів ми називаємо писані грецькою абеткою тюркомовні книги, що відносяться до спільної караманлійської писемної традиції і сьогодні зберігаються в родинних гагаузів як національна духовна спадщина та сімейний скарб.

² Пояснення та визначення терміна *карманлідіка*, *карманлійський див.*: Дрига І. Карбована в камені карманлідіка Кападокії // Східний світ. №1, 2007.

³ *Eckmann J.* Anadolu Karamanlı ağzlarına ait araştırmalar. 1. Phonetica. – Ankara, 1950. – S. 165 – 200 [Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dergisi. VIII. Cilt 1–2. Sayıdan ayrışım], *Idem.* Yunan harfli Karamanlı imlâsı hakkında. – Ankara, 1950. – S. 27–31 [Türk Dili ve tarihi hakkında araştırmalar, I (eds. H. Eren & T. Halasi-Kun)].

⁴ *Salaville S., Dalleggio E.* Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrage en langue Turque imprimés en caractères Grecs. I. 1584–1850. – Athènes, 1958. – XI+325 p.

⁵ *Balta E.* Karamanlidika. Additions 1584–1900. Bibliographie analytique. – Athènes, 1987. – 285 p.

⁶ Назви міст подано в тій транслітерації, у якій її вжито в оригіналах текстів.

⁷ На даний момент ми не можемо ані підтвердити, ані заперечити факту створення / друку караманлійської літератури в Криму.

⁸ Існують створені в Приазов'ї рукописні зразки ділового та приватного листування караманлідікою, проте так само під питанням залишається факт наявності караманлійських друкарень або центрів переписування релігійної літератури.

⁹ Постійна робота грецьких дослідників по поповненню каталогів друкованої караманлідіки триває; у «Працях Центру досліджень Малої Азії» постійно публікуються нові додатки (2006–2007). Проте зовсім невідомі дані по значно більших числом рукописних караманлійських текстах у Греції та на Балканах, які досі не були описані або каталогізовані.

¹⁰ Для порівняння деяких лексико-граматичних та орфографічних особливостей тут узято до уваги ті караманлійські твори, що мають інше, ніж гагаузьке, походження, проте належать до єдиної культурно-писемної караманлійської традиції. Про переклад, детальніший аналіз мови цих пам'яток див.: Дрига, Карбована в камені...; Дрига, Мова листів...; Дрига, Мова листів... (3–4 варіант); Дрига, Урумська молитва...

ЛІТЕРАТУРА

Айбабин А.И. Этническая история ранневизантийского Крыма. Симферополь, 1999. – 349+1 с.

Араджиони М.А. Греки Крыма и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в.–90-е гг. XX в.). Симферополь, 1999. – 132 с.

Гаркавець О. Уруми Надазов'я. Історія, мова, казки, пісні, загадки, прислів'я, писемні пам'ятки. Алма-Ата, 1999. – 624 с.

Греческие молитвы, заклęcia и заговоры из Большой Каракубы / Вступ. статья, ист.-фил. ком., перевод Евгения Чернухина. Донецк, 2005. – 168 с.

Дмитриев Н.К. Материалы по османской диалектологии. Фонетика «карамалицкого» языка // **Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Академии наук СССР**. Том 3. Выпуск 2. Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1928. – С. 417–458.

Дрига І.М. Карбована в камені караманлідика Кападокії // **Східний Світ**. № 1, К., 2007. – С. 98–106.

Дрига І.М. Мова листів Трифілія у порівняльно-історичному висвітленні (варіант 3–4) // **Вісник Львівського університету**. Львів, 2007.

Дрига І.М. Мова листів Трифілія у порівняльно-історичному висвітленні (караманлійські пам'ятки Анатолії) // **Східний світ**. № 1, Київ, 2008.

Дрига І.М. Стан вивчення караманлійських писемних пам'яток в Туреччині // **XI Сходознавчі читання А. Кримського**. Київ, 7–8.06.2007 р. – С. 21–24.

Мошков В. Гагаузы Бендерского уезда. Кишиневу, 2007. – 304 с.

Пуряева Наталія. Словник церковно-обрядової термінології. Львів: Свічадо, 2001. – 157 с.

Хартахай Ф.А. Христианство в Крыму. Симферополь, 1867. – 70 с.

Хартахай Ф.А. Язык умирающего греческого наречия: Греческий глоссарий. Саргана, 1859. – РНБ, отдел рукописей, ед. 802–806.

Чернухин Е.К. Памятники караманлийского письма в Украине: к постановке проблемы и о перспективах исследования. Особисто надано автором.

Ağca Ferruh. Hıristiyan Karamanlı Türkleri ve Karamanlı Ağzı üzerine // **Türkbilig**. 11, 2006. – S. 3–18.

Analecta Isiniana: 77. Stathis, Pinelopi. **Dictionnaires et grammaires dans la bibliographie en Karamanlı**. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994. – S. 2056–2063.

Anzerlioğlu, Yonca. Ortodoks Karamanlılar // **Türk Kültürü**. 4, 2002 / 1974. – S. 166.

Balta E. **Karamanlidika. Additions 1584-1900. Bibliographie analytique**. Athènes, 1987. – 285 p.

Balta Evangelia. Karamanlidika XXe siecle Bibliographie Analytique. Athenes, 1987. – 184s.

Blau O. Griechische-türkische Sprach-Proben aus Mariupoler Handschriften // **Zeitschrift der Deutschen Morgenlaendischen Gesellschaft**. Bd. 28. Berlin, 1874. – S. 562–583.

Bulgar S. Gagavuz literaturasının XIX–XX a. istoriyasından // **Sabaa Yıldızı. Etnik Bili-mi – Kültür – Tarih**. Gagavuziya – Autonom Bölgesi. Sayı: 31. K.Komrat, 2005. – S. 2–16.

Dryga İryna. Karamanlı yazılı edebi geleneğinin tarihi üzerine: Ukrayna'daki eserler // **14. KIBATEK Edebiyat Sempozyumu. Gagavuz Kültürü**. 6–10 Ekim 2007. Moldova, Kişineu.

Dryga İryna. Türkçenin tarihinde Anadolu, Selanik ve Ukrayna Kırım – Azak Karamanlıcası // **BAL-TAM Güney Doğu Avrupa Kongresi**. Zagreb – 11.2007.

Dryga İryna. Ukrayna'daki Karamanlıca Yadigarları: Türk Dili tarihine ve araştırma perspektiflerine dair // **ICANAS – 38 da sunulmuş bildiri**. Ankara, Eylül 2007.

Eckmann J. **Sur le terme “Karaman” et les recherches sur les karamans** / J. Eckmann, Mefküre Mollova. İstanbul, 1980, Edebiyat Fak. Basımevi.

Eckmann J. Yunan harfli Karamanlı imlâsı hakkında // **Türk Dili ve tarihi hakkında araştırmalar, I** (eds. H. Eren & T. Halasi-Kun). Ankara, 1950. – S. 27–31.

- Erol, Merih.* 19. Yüzyılda Basılan Karamanlıca Eserler // **Toplumsal Tarih.** 8, 2004. – S. 66–69.
- Eyice, Semavi.* 1924- Anadolu'da karamanlıca kitabevi / **Semavi Eyice.** -Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1975 26-48 ss.
- Eyice, Semavi.* **Anadolu'da “Karamanlıca” kitabeler: (Grek harfleriyle Türkçe kitabeler) (1924) // Semavi Eyice.** Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1980. – S. 683–696.
- Gagavuz dilindä kiyat çıkarılmasının üz yılı // **Sabaa Yıldızı. Etnik Bilimi – Kültür – Tarih.** Gagavuziya – Autonom Bölgesi. Sayı: 37, K.Komrat, 2007. – S. 2–12.
- Gretiya Gagavuzları // **Sabaa Yıldızı. Etnik Bilimi – Kültür – Tarih.** Gagavuziya – Autonom Bölgesi. Sayı: 15, K. Komrat, 2001. – S. 2–7.
- Iordanoglu Anastasios.* «Караманлидика»: издание книг на турецком языке буквами греческого алфавита и нравственно-поучительный библейский рассказ «Жертвоприношение Авраама». – Салоніки, 12.05.06. Доповідь, виголошена у ҚДУ.
- Korat Gürsel.* Büyük Bedel: Mübadele // **Atlas,** 2001. Sayı: 94. – S. 120–139.
- Korat Gürsel.* **Taş kapıdan taçkapaıya: Kapadokya.** 6. baskı. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005. – S. 71.
- Korat, Gürsel.* Karanlıktaki Dil: Karamanlıca //Atlas. 8, 2003.
- Özkan Nevzat.* **Gagavuz Türkçesi Grameri.** Ankara: TDK Yayınları, 1996.
- Salaville S., Dalleggio E.* **Karamanlidika. Bibliographie analytique d'ouvrage en langue Turque imprimés en caractères Grecs. I. 1584-1850.** Athènes, 1958. – XI + 325 p.
- Sertkaya Osman F.* Grek Harfleriyle yazılmış Anadolu Karamanlı Ağzı Metinleri Üzerine // **Journal of Turkish Studies. Türklük Bilgisi Araştırmaları (Günay Kut Armağanı).** Edited by: Şinasi Tekin & Gönül Alpay Tekin. Vol. 28 / II, 2004. – S. 1–21.
- Türk Edebiyatları Antolojisi. Cilt 5. Romanya Türk Edebiyatı, Gagavuz Edebiyatı. Batı Trakya Türk Edebiyatı.** Ankara, 2002.
- Vasari I.* Orthodox Christian Qumans and Tatars of the Crimea in the 13th – 14th centuries // **Central Asiatic Journal.** 1988. Vol. 32, № 3 – 4. – P. 260–271.